

Geven wij zelf het goede voorbeeld?

Duurzaamheidsdenken in de Tweede Kamer, 1989-2019

Carla Hoetink

Een vegetatiedak en mogelijk zelfs een waterloos urinoir. Als het aan de beide Kamers ligt, worden de parlamentsgebouwen na grondige renovatie een toonbeeld van duurzaamheid. Politici die klimaatakkoorden sluiten, moeten thuis het goede voorbeeld geven. Sinds een drietal decennia, vanaf ongeveer 1989, is verduurzaming van het leven en werken aan het Binnenhof een thema. Over die jaren heeft de Tweede Kamer verschillende milieubewuste keuzes gemaakt, meer en minder zichtbaar: met zonnepanelen op het dak bijvoorbeeld, een bijenhotel in de binnentuin en een steeds gezonder restaurantaanbod. Op 18 juni 2019 berichtte *Het Financiële Dagblad* nog dat Kamerleden een stuk groener reizen en rijden dan de rest van Nederland.

Zo lijkt de Nederlandse volksvertegenwoordiging volledig mee te gaan in wat wel de ‘groene consensus’ wordt genoemd: de democratisering van de gedachte dat natuur, milieu en klimaat ieders aandacht behoeven. Maar bestaat die consensus aan het Binnenhof eigenlijk wel? Wie of wat veroorzaakte dit duurzaamheidsstreven? En met welke intenties? Het vervullen van een voorbeeldfunctie was voor de Kamerleden in elk geval een belangrijk argument, dat steeds meer zou samenvallen met symboolpolitiek.¹

Kleine interne kwesties met grote publieke uitstraling

Waar het bedrijf achter de schermen van de Tweede Kamer dagelijks met ‘interne milieuzorg’ te maken heeft, is dit voor de meeste leden hooguit één keer per jaar een serieus thema. Dat is bij behandeling van de eigen begroting voor het volgende jaar, de ‘Raming der benodigde uitgaven’. De debatten over de raming zijn van een bijzondere soort, want zij zijn uitsluitend gericht op interne aangelegenheden en werkomstandigheden.

Het ‘gedoe’ lijkt de afgelopen drie decennia wel toegenomen. Fracties zien de behandeling van de raming steeds meer als een mooie gelegenheid om eigen stokpaardjes te berijden. De discussie spitst zich dan ook vaak toe op details. Toen PPR-lid Peter Lankhorst in 1988 zijn eerder al binnenskamers geuite ongenoegen over de milieuvriendelijk verpakte broodjes in het Kamerrestaurant bij de raming nog eens publiekelijk herhaalde, reageerde Kamervoorzitter Dick Dolman geprikkeld dit soort zaken liever informeel of ‘in een lager echelon’ nog eens te bespreken. Wat Dolman betrof moest het hoofd van het restaurantbedrijf de vrijheid behouden om een afwe-

ging te maken tussen eisen van hygiëne, milieuzorg en efficiëntie: '[D]an vind ik dat ik daar als voorzitter [...] niet moet tussenkomen.'²

De raming biedt bij uitstek de gelegenheid om kleine interne kwesties aan te snijden van groot symbolisch belang, tenminste voor de fracties die ze agendeerden. Zo was de Nederlandse vlag in de vergaderzaal een belangrijk issue voor de PvdV, een EU-volgsysteem voor Tweede Kamer een hot item voor D66 en de vegetarische en veganistische menuopties in het Kamerrestaurant springend punt voor Partij voor de Dieren, om maar drie voorbeelden uit de afgelopen tien jaar te noemen.

Deze aandrang heeft ook nog een andere, meer fundamentele reden. Fracties zijn zich uitermate bewust geworden van het glazen huis waarin zij werken. De publicitaire aandacht voor alles wat er in nationale politieke huiskamer gebeurt, ook in de huishouding, biedt kansen op profilering maar brengt ook het risico van imagoschade met zich mee. Bij elke nieuwe wet, beleidsmaatregel of uitspraak van de Tweede Kamer komt als een boemerang de vraag terug: doen wij het zelf eigenlijk wel goed?

De vraag hoe 'groen' de Tweede Kamer is, is in wezen dan ook een vraag naar de ethiek van politiek-bestuurlijk handelen. In de parlementaire geschiedenis zijn verschillende punten aan te wijzen van nieuw beleid dat ook van politiek en overheid een voorbeeldrol vereiste om maatschappelijke acceptatie te bevorderen: van de arbeidstijdenwet en de rechten voor gehuwde vrouwen tot het rookverbod en het diversiteitsbeleid. De Tweede Kamer voelde in zulke situaties het belang van de voorbeeldrol – al speelde ze die lang niet altijd van harte en even voortvarend.

Een beter milieu begint bij de Kamer zelf

Het behoort tot de meest iconische beelden uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis: op 1 december 1973 waarschuwde premier Joop den Uyl in een ingelaste uitzending voor radio en televisie voor de gevolgen van de afgekondigde olieboycot door enkele landen in het Midden-Oosten. Zijn stemmig zwarte pak en gedragen stem etaleerden de ernst van de situatie. Als gevolg van olieschaarste moest Nederland met wat minder genoegen gaan nemen: niet harder rijden dan de maximumsnelheid, de thermostaat een graadje lager en vaker in de bus en in de trein. 'Zo bezien, keert de wereld van voor de oliecrisis niet terug.'³ Onbedoeld gaf de oliecrisis, nog geen jaar na de sombere voorspellingen van de Club van Rome, een extra impuls aan het debat over de maatschappelijke gevolgen van economische groei en de zorgen om milieu en welzijn. Nieuwe natuur- en milieuorganisaties profiteerden van een opkomend milieubesef; milieu werd een politiek thema en zelfstandig beleidsterrein.

Toch betrok de Tweede Kamer dit nog niet direct op haar eigen functioneren. Bij de raming ging het over van alles en nog wat, maar energiebesparende maatregelen kwamen niet ter sprake. Integendeel: na enkele extreem zachte winters hield de Kamer in 1975 rekening met sterk stijgende energiekosten.⁴ In de tweede helft van de jaren zeventig en begin jaren tachtig was de Kamer vooral bezig met het op orde krijgen van haar

eigen organisatie en het inhalen van een ‘schrijnende achterstand’ in haar ‘outillage’, zowel wat betreft behuizing als bemensing.⁵ Ze kon in deze jaren nog goed intensieve parlementaire debatten voeren met de regering over energiebeleid, zonder de vertaalslag te maken naar de eigen organisatie en werkomgeving, zelfs niet als dezelfde leden later die dag over de raming spraken.

Pas vanaf 1989 raakte de impact van het eigen functioneren op milieu, energieverbruik en uitstoot merkbaar gepolitiseerd. Nu had milieu zich in dat jaar ook wel als hét thema bewezen, beleidsmatig maar ook als politieke splijtzwam. De voorgenomen afschaffing van het reiskostenforfait, een onderdeel van het Nationaal Milieubeleidsplan (NMP), leidde begin mei 1989 immers tot de val van het tweede kabinet-Lubbers.⁶ Ook in de daaropvolgende verkiezingscampagne zou het milieuvraagstuk hoog op de agenda staan. Het kabinet zette ondertussen zijn beleidsplannen voort: eind mei 1989 publiceerde minister Ed Nijpels (VVD) zijn NMP, in augustus volgde een notitie over bedrijfsinterne milieuzorg. Binnen vijfentwintig jaar moesten alle bedrijven met een (middel)grote milieubelasting of bijzondere milieurisico’s over een goed functionerend milieuzorgsysteem beschikken, gericht op het volledig integreren van milieuzorg in de bedrijfsvoering en in de bedrijfscultuur.⁷ Beide markeerden het begin van een reeks convenanten tussen overheid en bedrijfsleven ter voorkoming van milieuschade. Om intussen ook bij burgers het milieubewustzijn te vergroten, ging er in 1989 een grootschalige Postbus 51-campagne van start onder de leus ‘Een beter milieu begint bij jezelf’, die tot 1995 zou lopen.

Naar een ‘intern milieuzorgsysteem’ voor de Tweede Kamer

Het initiatief om de Tweede Kamer in dezen op haar eigen verantwoordelijkheid te wijzen, kwam uit voorspelbare hoek. PPR en PSP begonnen in 1988-1989 publiekelijk een punt te maken van milieuzorg in de Tweede Kamer, voortgezet door fusiepartij GroenLinks. D66 en de klein-christelijke fracties GPV en RPF ondersteunden GroenLinks geregeld en brachten ook eigen punten in. De grote fracties leken wat meer verdeeld. De PVDA was meestal voorstemmer en soms voortrekker, maar niet altijd even uitgesproken. Het CDA was in eerste instantie afhoudend. Na het sluiten van een verstandshuwelijk met de PVDA in Lubbers III zouden de christendemocraten zich hierover vaker gematigd positief uitlaten – enigszins afhankelijk van de woordvoerder, en uiteraard van het kabinetsbeleid. Bij de VVD-fractie bestond de meeste weerzin, alhoewel ook hier de meningen wel uiteenliepen (al was het maar vanwege Nijpels, die na zijn ministerschap tijdelijk terugkeerde in de fractie). Vermoedelijk lieten de liberalen en christendemocraten in de openbare discussie ook veel passeren, in de wetenschap dat zij bij de stemmingen meestal toch de doorslag gaven en – nog belangrijker – in het presidium het nodige gewicht hadden om op de rem te kunnen trappen.

Dat milieuzorg een volwaardig aandachtspunt van de Kamer als organisatie werd, was vooral aan GroenLinks te danken. Met de kabinetsnota over een intern milieuzorgsysteem in de hand vroeg de fractie het presidium begin jaren negentig herhaalde-

lijk hoe het er ‘in dit huis’ zelf voor stond.⁸ Ondertussen bemoeide de nieuwe fractie zich intensief met het milieuplan voor de nieuwbouw van de Kamer en bepleitte zij de instelling van een interne milieucmissie.

Kort voor het kerstreces van 1992 zette het presidium de eerste stap. In lijn met de door het kabinet gepresenteerde blauwdruk gaf het presidium een zogenoemde milieubeleidsverklaring uit, een document van één A4 waarin het duidelijk maakte hoe het dagelijks bestuur van de Kamer over interne milieuzaken dacht. ‘Centrale doelstelling is het zoveel mogelijk voorkomen van afval en emissies en zuinig omgaan met energie en water. Daarnaast wordt gestreefd naar inkoop van milieuvriendelijke producten, waarbij mogelijkheden tot hergebruik en recycling aandacht krijgen. Afval zal zoveel mogelijk gescheiden worden ingezameld en afgevoerd.’⁹ Om dit beleid te verankeren kwam er een projectgroep van direct verantwoordelijken en een milieuzorgcoördinator, onder meer belast met het opstellen van een jaarlijks programma. Daarnaast werd er een klankbordgroep van Kamerleden, fractiepersoneel en parlementaire pers ingesteld – van diegenen kortom die vooral met de gevolgen van de milieumaatregelen te maken hadden. Uiteindelijk, zo concludeerde het presidium, hing het welslagen van de milieuzorg echter af van ‘de motivatie en medewerking van *allen* werkzaam in de Kamer’.¹⁰

Bij alle tevredenheid over de voorgenomen aanpak klonk er in 1993 van de zijde van het CDA vooral steekhoudende relativering: ‘[O]k hier kan niet alles tegelijk en ook voor de Kamerbewoners zelf zijn mentaliteitsverandering en praktische en financiële mogelijkheden van belang.’¹¹ Na de veelbelovende eerste stappen bleven grotere ambities uit. Sterker, in 1996 meende D66-woordvoerder Hans Jeekel vast te moeten stellen dat het project milieuzorg alweer zachtjes beëindigd leek. De milieuzorgcoördinator was na drie jaar van zijn taak ontheven, er verschenen geen jaarprogramma’s meer en de klankbordgroep leed een zeltogend bestaan. Volgens het presidium was de milieuzorg inmiddels zodanig in de bedrijfsvoering geïntegreerd dat aparte coördinatie niet meer nodig was. D66 en GroenLinks betwijfelden dit, en al helemaal of de Kamerbewoners het milieubewustzijn al voldoende hadden ‘verinnerlijkt’.¹²

Het presidium leek zich tweede helft jaren negentig echter vooral te willen concentreren op verdere integratie van milieuzorgtaken bij de verschillende directies en afdelingen, zonder nieuwe actieplannen en al te veel inspraakprocedures.

Een eerste reeks concrete maatregelen

Met tal van kleine en grote maatregelen probeerde de Tweede Kamer gedurende de jaren negentig concrete milieuwinst te boeken. Van vooroplopen was geen sprake, maar de Kamer wilde wel in de pas blijven met de uitvoering van het Nationaal Milieubeleidsplan en aanpalende kabinetsbeslissingen.¹³ De maatregelen die regering en parlement aan de samenleving, het bedrijfsleven en verschillende onderdelen van de rijksdienst voorschreven, moesten zo veel mogelijk ook voor het Tweede Kamerbedrijf en de Kamerleden gelden.

Auto, vliegtuig, trein en fiets

Niet geheel verrassend – er was immers net een kabinet over gevallen – richtte de discussie zich in 1989-1990 allereerst op het terugdringen van autoverkeer van en naar de Kamer. Een aanzienlijke Kamerminderheid, aangevoerd door GroenLinks, oordeelde dat de bereikbaarheid van het Binnenhof met het openbaar vervoer principieel bevorderd moest worden ten koste van de auto.¹⁴ De vvd vond dat veel te ver gaan. In elk debat over mobiliteit en infrastructuur herhaalde de partij niet tegen het terugdringen van automobilititeit uit oogpunt van milieu en veiligheid te zijn, wel tegen ‘betutteling en dogmatische bemoeizucht’. En een van die gehate dogma’s was: ‘Wij moeten per spoor naar kantoor.’¹⁵ Ook het CDA keerde zich in 1988 nog tegen een dergelijk dwingend voorschrift, althans voor de Tweede Kamer. Wim Mateman: ‘Zelfs in de Sovjet-Unie legt men niet de vervoerskeuze op en ik vind dat wij dat in ons land ook maar moeten vrijlaten.’¹⁶

Het derde kabinet-Lubbers werkte intussen onverdroten door aan bevordering van openbaar vervoer, fietsgebruik en carpools ten koste van de auto, beleid dat nota bene in het voorgaande kabinet door vvd-ministers was ingezet. Toen Lubbers III in 1991 besloot dat ministeries en andere delen van de rijksdienst net als bedrijven in 1995 een plan moesten hebben om het aantal autokilometers in zakelijk en woon-werkverkeer met twintig procent terug te dringen, kon de Tweede Kamer niet achterblijven. Met merkbare tegenzin legde de vvd zich erbij neer ‘vanuit de notie dat wij datgene wat het kabinet gefiatteerd door de Kamer de samenleving aandoet, ook onszelf behoren aan te doen. Misschien is dat een wat masochistisch trekje’, aldus Johan Remkes.¹⁷

Voor de medewerkers van het parlement had het nieuwe vervoerplan de meeste consequenties. Zij kregen naar keuze een gratis ov-jaarkaart of een uitgebreide fietsvoorziening, in ruil voor de kilometervergoeding en het privilege van een gratis parkeerplaats in de Pleingarage bij het Binnenhof.¹⁸ De vraag of ook de leden van het parlement op deze manier dwingend gestimuleerd moesten worden de auto te laten staan, leverde bij de plenaire afhandeling van de raming echter de meeste discussie op.

Het niet-alledaagse karakter van de parlementaire praktijk vroeg immers om maatwerk. Vanwege de onregelmatige werktijden, de afspraken kriskras door het land en de hoge werklast kon van Kamerleden onmogelijk worden gevraagd dat zij zich uitsluitend met de fiets, de bus of de trein verplaatsten. De vvd was sowieso mordicus tegen, maar ook fracties die zich goed konden vinden in de doelstelling achter het vervoerplan, zoals PVDA en CDA, meenden dat Kamerleden op sommige punten uitgezonderd moesten worden. Die boodschap verkocht niettemin niet erg goed, bleek wel uit de reacties in de pers (‘Politici zijn goed voor zichzelf’).¹⁹

Binnen het presidium waren de fracties uitgekomen op de redenering dat alle leden over de voorwaarden moesten kunnen beschikken om te werken zoals zij dat wensten, zonder daarin een keuze opgelegd te krijgen. Of een Kamerlid nu nauwelijks of dagelijks gebruik wilde maken van de auto, was zijn of haar eigen verantwoordelijkheid. ‘Het heeft er ook mee te maken hoe je je Kamerwerk doet,’ betoogde voorzitter Deetman. ‘Ieder verantwoordt dat zelf maar bij zijn eigen partij of tegenover de kiezer, wanneer de

momenten daarvoor er zijn.²⁰ Met als gevolg: Kamerleden kregen voortaan standaard een ov-jaarkaart, maar mochten ook aanspraak blijven maken op autovoorzieningen.

Over een andere vorm van parlementaire mobiliteit had het presidium in deze jaren nog wél wat te zeggen, namelijk de buitenlandse reizen van delegaties uit de Kamer. GroenLinks signaleerde in 1990 dat Kamerleden steeds vaker vliegreizen maakten. Kon het presidium dat niet enigszins begrenzen? Naar nabijgelegen Europese steden als Brussel, Berlijn en Straatsburg konden delegaties best de trein nemen ‘in verband met onze voorbeeldfunctie voor de overige burgers in Europa’.²¹ Het presidium vond het een interessante suggestie.

Pas toen de klimaatdiscussie loskwam, kwam ook het parlementaire vliegverkeer in het vizier. In 2001 deed Eimert van Middelkoop (ChristenUnie), in 1995 nog voorzitter van de tijdelijke commissie klimaatverandering, samen met Kees Vendrik (GroenLinks) een voorstel om de Kamer mee te laten doen aan een programma om de CO₂-uitstoot van vliegreizen te compenseren met de aankoop van bomen. Andermaal waren de meningen verdeeld, getuige het compromisstandpunt van het presidium. Leden waren vrij om hun budget voor een dergelijk ‘goed doel’ te benutten, aldus Kamer voorzitter Jeltje van Nieuwenhoven, maar dat betekende niet dat ‘de’ Tweede Kamer als collectief zich daaraan moest verbinden. Dan wisten de leden vast ook nog wel een paar andere goede doelen.²² Vier jaar later echter, toen de maatschappelijke discussie over de milieuschade van vliegreizen zich had verscherpt en de ministeries van VROM en Buitenlandse Zaken ook het klimaateffect van hun vliegreizen lieten compenseren, bleek de tijd wel rijp. Dankzij de handtekening van CDA en PVDA onder een motie van GroenLinks ging ook de Tweede Kamer klimaatneutraal vliegen.²³

Plastic verpakkingsmateriaal en papierverspilling

Een tweede punt van zorg dat omstreeks 1990 op de agenda kwam, was het verminderen van het eigen afval. Nu was de Tweede Kamer op zichzelf geen bedrijf met een bijzondere milieu-impact, behalve dan misschien ten aanzien van papierverbruik. Wel was de Kamer enkele dagen per week een intensief bemenst volcontinubedrijf met eigenaardige spitsuren. Vooral van de restauratieve dienst vroeg dat de nodige flexibiliteit: op vergaderdagen moesten er vaak van ’s morgens vroeg tot ’s avonds laat op verschillende plaatsen broodjes en maaltijden beschikbaar zijn, terwijl het maar afwachten was of en zo ja op welk moment het storm zou gaan lopen. Om deze service te kunnen bieden en verspilling te voorkomen moest het restaurantbedrijf soms voor andere producten of verpakkingen kiezen dan de kantine van een normaal bedrijf, was steeds de redenering van het presidium. Verwacht werd dat de twee zelfbedieningsrestaurants in het nieuwe complex het mogelijk maakten om plastic verpakkingsmateriaal tot een minimum te beperken, voor zover de hygiëne-eisen dat toelieten.²⁴

Na enkele jaren van gemopper, het luidst door Peter Lankhorst, bleek een meerderheid hiermee in 1991 geen genoegen meer mee te nemen. Het had er alle schijn van dat Lankhorst achter de schermen vakkundig bezig was geweest een coalitie te smeden van collega’s die zich ergerden aan al het plastic. Op 5 juni 1991, de dag waarop de Kamer

ook sprak over een verpakkingenconvenant tussen overheid en bedrijfsleven, bracht GroenLinks een vrijwel Kamerbreed gesteunde motie ter tafel om ‘nu zo snel mogelijk een einde te maken aan de milieu-onvriendelijke verpakking van broodbeleg en dergelijke’. Kamervoorzitter Deetman berustte, maar de Kamerleden moesten dan ook niet komen klagen over minder keus en een soberder assortiment.²⁵

Kamerbrede waardering was er voor de wijze waarop het presidium en de ondersteunende diensten zich inspanden voor afvalscheiding en recycling van papier, meubels en apparaten. Dankzij het jaarlijks bijhouden van afvalstromen had de Kamer midden jaren negentig meer inzicht gekregen in de omvang en de soorten afval die zij afscheidde.²⁶ Die overzichten maakten nog eens overtuigend duidelijk hoezeer de politiek leefde van papier. Miljoenen pagina’s aan Kamerstukken, drukwerk, prints en kopieën circuleerden jaarlijks door het gebouw. Wie die papierberg de baas wilde blijven kon maar beter beste vriendjes worden met zijn prullenbak, luidde traditioneel het advies aan nieuwkomers op het Binnenhof.

Het presidium en de ambtelijke diensten deden allerlei pogingen om de papierstroom terug te dringen. Sommige daarvan (‘Kamerlid moet A-4 voortaan aan twee kanten kopiëren’, 1992) haalden als half serieuze nieuwsberichten de krant.²⁷ Zulke maatregelen kwamen er mede op aandringen van de leden, die echter op dit punt een nogal dubbel signaal afgaven. Ondanks de technologische vooruitgang bleken maar weinig leden afstand te kunnen doen van hun lees- en werkgewoonten: de voorliefde om van papier te lezen en aantekeningen in de kantlijn te maken bleef.

In januari 2005 kondigde het presidium nieuwe stappen aan richting een ‘papier-arm parlement’.²⁸ Helemaal ophouden met het aanbieden van stukken op papier, zoals de Eerste Kamer in 2011 zou doen, wilde de Kamer nog niet, maar er waren nieuwe digitale systemen in aantocht die effect zouden sorteren. In de toelichting op de raming voor 2013 meldde het presidium met trots dat tussen 2002 en 2011 ‘een spectaculaire afname van het papiergebruik’ was bewerkstelligd: van 21 naar 5 miljoen kopietjes en van 23 miljoen pagina’s aan verspreide Kamerstukken naar 780.000.²⁹

Energieverbruik en groene stroom

Het energieverbruik van de Kamer kwam in beeld met de ingebruikneming van de nieuwbouw in 1992. Uiteraard vroeg het sterk uitgebreide complex meer stroom en gas, maar de nieuwe techniek maakte het ook mogelijk om over besparende maatregelen na te denken. Tijdens de plannenmakerij voor de nieuwbouw in de jaren zeventig en tachtig waren energiebesparing en duurzaamheid nog geen centrale thema’s; in het ontwerp draaide het hoofdzakelijk om functionaliteit en ruimtevergroting. Hiervoor werden materialen, technieken en apparatuur gebruikt die energiezuiniger zouden zijn, maar een doel op zich was het niet.

Midden jaren negentig zou dat veranderen, zonder twijfel onder invloed van het onder het eerste kabinet-Kok opnieuw aangezwengelde politiek-maatschappelijk debat over duurzaamheid en uitputting van traditionele energiebronnen in relatie tot econo-

mische ontwikkeling.³⁰ Juniorcoalitiepartner D66 greep in mei 1995 de raming aan om de Kamer op haar eigen ambities te bevragen. ‘Een aan onszelf op te leggen taakstelling zou niet gek zijn. Hoeveel zou er bespaard kunnen worden in dit huis?’³¹ In december van datzelfde jaar bracht het kabinet de *Derde Energienota* uit, duidelijk een product van de sociaal-neoliberale samenwerking: ambitieuze doelstellingen om verduurzaming en besparing van energie te stimuleren werden gekoppeld aan marktwerking in de energiesector. Het Tweede Kamerbedrijf pakte het thema op door een (tijdelijke) energiecoördinator aan te stellen, die eind 1996 een energie-actieplan voor de Kamer afleverde. Een extra impuls bood een door het ministerie van vrom uitgevoerde doorlichting van energieverbruik in overheidsgebouwen, die ten aanzien van de Tweede Kamer liet zien waar nog veel winst te behalen viel, ook in bouwkundig opzicht.³²

In weerwil van deze meer structurele aanpak ging tijdens de behandeling van de Kamerbegroting toch de meeste aandacht uit naar losse maatregelen. In 1997 gaf het presidium bijvoorbeeld hoog op van een proef met centrale koffiezetapparaten, ter vervanging van alle individuele koffiezetapparaten en waterkokers. Kamerleden klaagden ondertussen herhaaldelijk over de energieverstopping door het voortdurend draaien van de roltrappen in de Statenpassage. Van het argument dat de nieuwste systemen zuiniger functioneerden als ze niet steeds hoefden op te starten en te stoppen, lieten sommige leden zich maar moeilijk overtuigen.

Het feit dat meer leveranciers stroom uit zonne- en windenergie aanboden, bracht wel de mogelijkheid dichterbij om een principiële keuze voor duurzame energie te maken. De nieuwe beleidsambities van het kabinet vormden voor de meest duurzaam ingestelde fracties een mooi aangrijpingspunt. ‘Als de overheid wil stimuleren, heeft de Kamer een voorbeeldfunctie’, klonk het in 1997 weer van de zijde van GroenLinks.³³ Voorbijgaand aan de afwachtende benadering van het presidium – en dan waarschijnlijk vooral van de vvd- en cda-afgevaardigden – om eerst de hogere meerkosten nog eens goed in kaart te brengen, dienden GroenLinks en ChristenUnie met succes een motie in om de Kamer voortaan van groene stroom te voorzien. Steun van pvda, D66 en de sgp was voldoende.³⁴ Met gepaste trots maakte de Kamer vervolgens in februari 1999 wereldkundig dat zij de daad bij het woord voegde en voortaan 40 procent van haar stroomverbruik uit duurzame bronnen wilde halen. ‘Het is een bijzondere stap, want eigenlijk is het een directe subsidie. Dat doet de Kamer normaal nooit’, aldus een woordvoerder.³⁵ Al gauw bleek een aandeel van 40 procent nog niet realiseerbaar, maar ook met ongeveer 25-30 procent deed de Kamer het in elk geval beter dan de ministeries. Voor de meeste fracties was dat ogenschijnlijk even voldoende, behalve voor GroenLinks: het zou blijven hameren op honderd procent groene energie voor de Tweede Kamer. ‘Het gaat de goede kant op, maar genoegzaamheid is op dit punt niet duurzaam.’³⁶

Een ‘traditie’ van eerlijk voedsel en eerlijke koffie

Rond de eeuwwisseling belandde de duurzaamheidsdiscussie even in een dip. Dat ze weer aantrok, was mede dankzij de input van nieuwe fracties: behalve de gegroeide sp ook de

nieuwkomers LPF (tot 2006) en PVV. Het belangrijkste nieuwe geluid kwam vanaf 2006 echter van de milieu-activistische Partij voor de Dieren. Als kleine fractie in de oppositie was het voor de PVDD, minstens zozeer als voor GroenLinks vijftien jaar eerder, een kwestie van *frapper toujours*. Het ramingoverleg bood daarvoor een mooie extra gelegenheid. De PVDD bereidde zich hierop gedegen voor: ze zette zo nodig het wetenschappelijk bureau aan het werk om informatie te vergaren en deed vooronderzoekjes om op het moment suprême haar argumenten en verzoeken met de nodige gegevens te kunnen onderbouwen. De fractie besloot haar inbreng bij de raming steevast met enkele moties, ook als ze tevreden was met de toezeggingen vanuit het presidium. Dat was, zoals Esther Ouwehand het in 2008 uitlegde, om ‘de piketpalen voor het duurzame gezicht van de Tweede Kamer uit te zetten’.³⁷ En natuurlijk ook om het duurzame gezicht van de PVDD goed uit te lichten.

Meer in het algemeen hadden de drastische veranderingen in het politieke landschap hun uitwerking op de debatten over het interne functioneren van de Tweede Kamer. Ook de raming zou meer inzet worden van politiek spel. Zeker in vergelijking met de jaren tachtig en begin jaren negentig lijken de discussies hierover levendiger geworden, de argumentaties emotioneler en soms ook opportunistischer, en de onderlinge verhoudingen vaker bewust op scherp gezet.

Vanaf 2003 buitelden de initiatieven om meer duurzame stappen te zetten weer over elkaar heen. Gert-Jan Segers (ChristenUnie) meende in 2013 zelfs te kunnen constateren dat de Kamer inmiddels ‘een traditie [had] met betrekking tot onder meer eerlijk voedsel en eerlijke koffie’. De politieke symboliek werd belangrijker: van de Max Havelaarkoffie in koffieautomaten tot het (verworpen) idee van een vleesloze vergaderdag, van de mogelijkheid te kiezen voor een duurzaam geproduceerde Fairphone tot het aanbieden van veganistische maaltijden.

Illustratief voor de soms bewust opgezochte polarisatie was het debat over de raming in 2007, waaraan zowel de PVDD als de PVV voor het eerst deelnam. Terwijl Marianne Thieme via een hoofdelijke stemming van elk medelid een standpunt wilde horen over haar voorstel om voortaan enkel nog gecertificeerde vis op het Kamermenu te zetten, bracht Hero Brinkman namens de PVV een motie in stemming om de Kamervoorzitter af te laten zien van een dienstauto met chauffeur. Beide moties werden verworpen.³⁸ 2007 was overigens ook het jaar van de muizenplaag in het Kamergebouw, die vooral vanwege de discussie over diervriendelijke bestrijdingsmethodes (CDA’er Jan Schinkelshoek stelde voor een Huiskat in dienst te nemen) de aandacht van de media trok.³⁹

Deze voorbeelden zeiden echter meer over de richting waarin het ramingdebat zich had ontwikkeld, en misschien wel het parlementaire debat in het algemeen, dan over gemarginaliseerde ambities ten aanzien van duurzaamheid. Het idee dat overheid en politiek op dit terrein een voorbeeldfunctie te vervullen hadden, was niet meer weg te denken.

Van biologische themaweek naar een ‘gezond Kamerrestaurant’

Meest besproken, en misschien ook wel meest succesvol in termen van voorbeeldwerking en symboolpolitiek, was de verduurzaming en het gezonder worden van het cate-

week 15 menu

11.04 tot en met 15.04

maandag

lunch	gevogeltrebouillon met prei en wortel	€1,10
	aspergecremesoep met croutons*	€1,10
	keizerbol kipfilet en rucola	€3,60
	keizerbol valss en rucola*	€3,60

dinsdag

lunch	provençalse soep met croutons	€1,10
	gebonden champignonsoep*	€1,10
	loempia speciaal	€3,60
	loempia*	€3,60
gezond	uiensoep	€1,10
	bami met yakatori spiesjes	€3,60

woensdag

lunch	kerstveloute met garnalen en surimi	€1,10
	kerriebouillon*	€1,10
	gyras met brood en tzatzikisaus	€3,60
	quorn met brood en tzatzikisaus*	€3,60
gezond	tomatensoep	€1,10
	tempécurry met rijst, noten, abrikozen*	€3,60

donderdag

lunch	tomatencremesoep	€1,10
	groentesoep*	€1,10
	pizzo met salami	€3,60
	pizzo*	€3,60
gezond	champignonveloute*	€1,10
	schelpenpasta met spinazie en kaas	€3,60

vrijdag

soep van de dag		€1,10
warme lunchschotel van de dag		€3,60

lunch (gehele week)

broodje van de week (statenrestaurant)	€ 3,60
--	--------

diner (gehele week)

vooraft	toezonse tomatensoep	€1,10
salade	rode mullet	€3,70/€7,00
	tempé en paddenstoelen	€3,70/€7,00
	breidelspek met truffel dressing	€3,70/€7,00
hoofd	kalfsentrout met rode wijnsaus	€8,85
	mixed grill met pofaardappel	€8,85
	sateschotel met salade en friet	€8,85
	gegrilde slijblong met salade en friet	€8,85
	wraps met groenten en geitenkaas*	€7,00
	bonenschotel met grillaardappelen*	€7,00

dagschotel

ma	kipschnitzel met aardappelwedges en kool	€7,00
di	surinaamse schotel	€7,00
wo	spaghetti bolognese	€7,00
do	kipfilet stroganoff	€7,00

dessert

dessert (vraag de bediening)	
kaasplateau klein of groot	€3,70/7,00

* vegetarisch

Kijk voor meer informatie over het weekmenu op Plein2 >
De organisatie > Weekmenu

Weekmenu 15 van het Kamerrestaurant met gezonde en vegetarische opties [KAMERBODE, 11 APRIL 2011]

ringaanbod in de Tweede Kamer. Van oudsher was de reputatie van de Kamerrestaurant niet erg sterk. De 'slechtste eetgelegenheden ten westen van de Oeral', was ooit het vernietigende oordeel in een landelijk dagblad. Het PVDA-Kamerlid Wijnie Jabaaij maakte zich omstreeks 1980 zozeer zorgen over de vele dikmakers op het menu van het Kamerrestaurant, waaronder de populaire 'Statenboterham' van kroket, spiegelei en huzarenslaatje met stip bovenaan, dat zij een poging ondernam om zowel de koks als de Kamerleden tot gezondere varianten te bewegen. Als sociaaldemocraat vatte zij haar taak 'de maatschappij te verbeteren en gezond te maken ernstig op. En dan moet je dicht bij jezelf beginnen.'⁴⁰

Gezond stond in de Kamer begin jaren tachtig nog niet direct gelijk aan biologisch, duurzaam en diervriendelijk. De aandacht daarvoor groeide pas in de jaren negentig. Het restaurantbedrijf was begonnen met het aanbieden van biologische maaltijden, zij het voorlopig alleen tijdens zogenoemde themaweken. Vanwege de hogere kostprijs en moeilijker verkrijgbaarheid koos de Kamerorganisatie hier de weg van de geleidelijkheid, tot ergernis van GroenLinks, dat omstreeks 2000 het pleidooi begon voor een standaard biologisch en ecologisch aanbod. 'Wanneer horen wij de voorzitter van de Kamer zeggen: "Die gifkip komt er bij mij niet meer in!"'⁴¹ De PVDD voerde vanaf 2007 de morele druk verder op. 'Het is trouwens niet de vraag of wij het ons kunnen veroorloven om biologische producten te serveren. [...] Het is de vraag of wij het ons kunnen veroorloven om niet-biologische producten te serveren.'⁴²

Deze weg was de Tweede Kamer al voor de komst van de PVDD opgegaan: in 2005 had een meerderheid als wens uitgesproken dat de overheid uiterlijk in 2010 bij alle

inkopen en investeringen duurzaamheid als zwaarwegend criterium zou meenemen, of het nu om de aanschaf van apparatuur ging of om het restaurantassortiment. Vanwege de miljoenen die hiermee gemoeid waren, gaf dit streven een belangrijke nieuwe impuls aan duurzame ontwikkeling. De meest betrokken fracties waren er in datzelfde jaar uiteraard als de kippen bij om het Kamerbedrijf in deze ambitie mee te nemen, en niet zonder succes.⁴³

De behoefte was er kennelijk ook naar. Een experiment van het restaurantbedrijf in 2006 om in een van de twee Kamerrestaurants op vergaderdagen een volledig ‘gezonde’, overwegend biologische lunch aan te bieden, werd volgens het jaarverslag ‘een doorslaand succes’ dat tot uitbreiding uitnodigde.⁴⁴ In de jaren daarna sneuvelde onder meer de ‘schepschotel’ (de nogal verspillingsgevoelige *all you can eat*-maaltijd die tijdens de avondschoring klaarstond) en de ongezonde frisdranken, ten gunste van meer verantwoorde gerechten en sapjes. Dat was ook niet meer dan logisch, hield Ouwehand voorjaar 2018 nog eens voor: ‘Er komen duurzaamheidsplannen aan en die gaan veel vragen van de samenleving als geheel. Iedereen moet meedoen. Dan ligt het voor de hand dat we hier in de Tweede Kamer ook een beetje laten zien dat we ons best doen.’⁴⁵ Wie kon hier nu tegen zijn?

Tussen voorbeeldfunctie en symboolpolitiek.

Vanaf eind jaren tachtig bestond er van links tot rechts grote bereidheid om als instituut met gerichte keuzes het goede voorbeeld te geven. In die zin was er sprake van ‘groene consensus’. Over het tempo waarmee en de prijs waartegen de leden en het Kamerbedrijf zelf duurzaamheidsambities moesten realiseren, verschilden de meningen niettemin flink. De inhoudelijke tegenstellingen raakten nog eens verscherpt door een algemene neiging tot symboolpolitiek. Hoe groter de dadendrang van GroenLinks en de PVDD bijvoorbeeld, des te sterker had de VVD de aandring om op de rem te trappen: om de Kamer tot meer realisme en kostenbewustzijn op te roepen, maar om ook de eigen achterban te laten zien dat zij niet tot de ‘klimaatdrammers’ behoorde. Zoals afgelopen jaar nog, door VVD-woordvoerder Erik Ziangs:

In deze Raming komen tal van politieke stokpaardjes voorbij, waarbij ik in de praktijk zie dat de organisatie daarmee worstelt. [...] De restaurantorganisatie maakt met alle plezier veganistische maaltijden en dan is het wrang te constateren dat die zo de klike in gaan, omdat ze niet besteld worden. [...] Natuurlijk hebben we als politieke partijen zo onze punten waarmee we het goede voorbeeld willen geven, maar wat is dan het goede voorbeeld?⁴⁶

Juist omdat de interne discussies over verduurzaming van het Binnenhof vanaf het eerste begin moreel-ethische geladen waren, was tegenspraak niet gemakkelijk – zeker niet in het openbare debat. Achter de schermen, in het presidium, was er meer ruimte

voor een politieke en praktische kosten-batenafweging. Hier verenigden de fracties zich de afgelopen drie decennia steevast op de lijn dat de Tweede Kamer weliswaar een voorbeeldfunctie had, maar als instituut nooit vooruit mocht lopen op de parlementaire besluitvorming. Pas als zich een meerderheid had afgetekend voor nieuw overheidsbeleid op het terrein van milieu-, duurzaamheids- en klimaatmaatregelen, kon het Kamerbedrijf volgen. Tot die tijd was 'groen doen' vooral een kwestie van individuele verantwoordelijkheid, waarover de kiezer mocht oordelen.

- 44 *de Volkskrant*, 1 mei 1989; Kamerstukken II 1988-1989, 21 120 Besluitvorming financiering Nationaal Milieubeleidsplan, nr. 1, Brief van de minister-president, 1 mei 1989.
- 45 Handelingen II 1988-1989, p. 74-6129, 2 mei 1989.
- 46 Uitzending televisieprogramma VPRO, *Belevenissen*, Frank de Grave, uitgezonden op 7 mei 1989, www.vpro.nl/speel~WO_vpro_035954~vpro-7-mei-1989-belevenissen-frank-de-grave~.html
- 47 Kroeger en Stam, *De rogge*, p. 240; NA, archief Franssen, inv.nr. 106, handgeschreven notitie.
- 48 Handelingen II 1988-1989, p. 74-6127, 2 mei 1989. De vrees van Nijpels was mogelijk ingegeven door de vraagtekens die CDA-fractieleider De Vries in zijn eerste termijn plaatste bij de inkomenspolitieke effecten.
- 49 *De Telegraaf*, *de Volkskrant* en *NRC Handelsblad*, 3 mei 1989.
- 50 Notulen MR, 2 mei 1989.
- 51 Uitzending televisieprogramma VPRO, *Belevenissen*, Frank de Grave, uitgezonden op 7 mei 1989, www.vpro.nl/speel~WO_vpro_035954~vpro-7-mei-1989-belevenissen-frank-de-grave~.html.
- 52 Notulen MR, 2 mei 1989; *NRC Handelsblad*, 3 mei 1989.
- 53 NA, archief VROM/NMP, inv.nr. 62, brief Lubbers aan alle ministers, 11 mei 1989.
- 54 Notulen MR, 12 mei 1989.
- 55 Ibidem, 19 mei 1989.
- 56 De Korte, 'Amice Ruud', p. 165.
- 3 De toespraak van Den Uyl is terug te vinden op YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=rj-jivW3-Ac>
- 4 Kamerstukken II 1974-1975, 13.411, nr. 2, p. 5.
- 5 Vgl. Kamerstukken II 1971-1972, 11.837, nr. 5, p. 2.
- 6 Zie hierover uitgebreid het artikel van Johan van Merriënboer in dit jaarboek.
- 7 Kamerstukken II 1988-1989, 20 633, nr.3, § 4.3-7.
- 8 Handelingen II 1990-1991, 29 mei 1991, p. 4703.
- 9 Kamerstukken II 1992-1993, Bijl. 23.055, nr. 11, p. 5-6.
- 10 Tweede Kamer, Milieuzorgprogramma 1993, bijl. 1, milieubeleidsverklaring, 16 december 1992 (te raadplegen bij het Centraal Informatiepunt Tweede Kamer).
- 11 Handelingen II 1992-1993, 8 juni 1993, p. 5462.
- 12 Handelingen II 1995-1996, 21 mei 1996, p. 5589-5618.
- 13 Vgl. Handelingen II 1988-1989, 26 juni 1989, UCV 53, p. 16.
- 14 Handelingen II 1988-1989, 26 juni 1989, UCV 53, p. 24; ibidem, 29 juni 1989, p. 6824.
- 15 Handelingen II 1991-1992, 28 oktober 1991, UCV 3, p. 5. Zie ook Maarten Smaal, *Politieke strijd om de automobilititeit. De geschiedenis van een langdurend discours: 1895-2010* (Delft 2010) p. 385.
- 16 Handelingen II 1987-1988, 28 juni 1988, p. 5232.
- 17 Handelingen II 1994-1995, 16 mei 1995, p. 4566.
- 18 Kamerstukken II 1994-1995, 24.143, nr. 6, bijl. 3, Vervoerplan Staten-Generaal.
- 19 *Algemeen Dagblad*, 8 april 1995. Ongetwijfeld speelde hier mee dat de pers door het intrekken van parkeerkaarten zelf medegedupeerd was.
- 20 Handelingen II 1994-1995, 16 mei 1995, p. 4579.
- 21 Handelingen II 1989-1990, 27 juni 1990, p. 4700.
- 22 Handelingen II 2000-2001, 27 juni 2001, p. 5757, 578, 5778 en 5783; ibidem, 3 juli 2001, p. 5882.

Geven wij zelf het goede voorbeeld?

- 1 Het onderzoek voor dit artikel rust grotendeels op de debatten over de raming tussen 1972 en 2019. Ik dank Jan-Paul Benard van de Dienst Informatie en Archief van de Tweede Kamer voor zijn ondersteuning daarbij.
- 2 Handelingen II 1988-1989, 28 juni 1988, p. 5231.

- 23 Kamerstukken II 2004-2005, 30.095, nr. 7, p. 16 en 29; Handelingen II 2004-2005, 28 juni 2005, p. 5770.
- 24 Handelingen II 1989-1990, 27 juni 1990, p. 4703; *ibidem*, 28 juni 1990, p. 4726.
- 25 Handelingen II 1990-1991, 5 juni 1991, p. 4964 en 4971.
- 26 Handelingen II 1998-1999, 16 juni 1999, p. 5122.
- 27 *de Volkskrant*, 21 oktober 1992.
- 28 Kamerstukken II 2004-2005, 30.095, nr. 3 en *ibidem*, nr. 7, p. 29.
- 29 Kamerstukken II 2012-2013, 33.609, nr. 4, p. 18.
- 30 G.P.J. Verdong e.a. (red.), *Een kwestie van lange adem. De geschiedenis van duurzame energie in Nederland* (Boxtel 2011) p. 129.
- 31 Handelingen II 1994-1995, 16 mei 1995, p. 4561.
- 32 Kamerstukken II 1996-1997, 25.278, nr. 10, p. 19; Handelingen II 1996-1997, 22 mei 1997, p. 5757.
- 33 Handelingen II 1997-1998, 22 mei 1997, p. 5716.
- 34 Kamerstukken II 1996-1997, 25.278, nr. 13 en Handelingen II 1997-1998, 29 mei 1997, p. 2016-2017.
- 35 *NRC Handelsblad*, 9 februari 1999.
- 36 Handelingen II 2000-2001, 27 juni 2001, p. 5764.
- 37 Kamerstukken II 2007-2008, 31.473, nr. 22, p. 46.
- 38 Kamerstukken II 2006-2007, 30.996, nr. 24, p. 30 en 36-43; Handelingen II, 2006-2007, 5 juli 2007, p. 5148. In 2008 neemt het presidium alsnog de suggestie over om het restaurantbedrijf bij inkoop de viswijzer te laten volgen. Kamerstukken II 2007-2008, 31.473, nr. 22, p. 38.
- 39 Kamerstukken II 2006-2007, Bijl. 30.996, nr. 24, Verslag notaoverleg, p. 22.
- 40 *De Telegraaf*, 24 mei 1980.
- 41 Handelingen II 1998-1999, 16 juni 1999, p. 5122.
- 42 Kamerstukken II 2006-1907, 30.996, nr. 24, p. 22.
- 43 Kamerstukken II 2004-2005, 30.095, nr. 7, p. 16 en 27.
- 44 Tweede Kamer, Jaarverslag Kamerorganisatie, 2006 (online raadpleegbaar).
- 45 Kamerstukken II 2017-2018, 34.892, nr. 15, p. 16-18.
- 46 Kamerstukken II 2018/19, 35.166, nr. 21, p. 20-21.

De feiten en de beelden

- 1 Zie voor het volledige debat: https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/plenaire_verslagen/detail/cca79d83-97ed-4d34-8715-d9ca861e871b#ide49df27c.
- 2 Voor de volledige tekst van het ontwerp pakkoord zie: [file:///C:/Users/u679028/Downloads/Ontwerp+van+het+Klimaatpakkoord_compleet_web%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/u679028/Downloads/Ontwerp+van+het+Klimaatpakkoord_compleet_web%20(1).pdf).
- 3 https://www.telegraaf.nl/nieuws/3014740/werk-begint-pas-ik-heb-geen-akkoord?utm_source=google&utm_medium=organic.
- 4 <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20182019-47-10.html>.
- 5 Zie 'Het parlementaire jaar 2018-2019' in dit *Jaarboek*.
- 6 *Ibidem*.

Marinus van der Goes van Naters en de 'Boom van Lücker'

- 1 Deze tekst is een licht gewijzigde versie van een eerdere publicatie in *Openbaar Bestuur*, 2002, nr. 6/7, p. 7. Voor een uitvoeriger beschrijving van de activiteiten van Van der Goes van Naters op het gebied van natuurbescherming zie: Anne-Marie Mreijen, *De Rode Jonker. De eeuw van Marinus van der Goes van Naters 1900-2005* (Amsterdam 2018) p. 253-271 en M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam 1980).